

પ્રકાશ ૩ જુ'

ખંભાત વિષે મહાવિદ્યાનોનો વાગ્યાપાર

ઉપદેશ

ફેલા ધન્ય દિવસ ! ફેલા ધન્ય પળ ! ખંભાતમાં ટોળિયા આકષુણી વારીમાં ખંભાતના ધર્મગ્રેભી આકષુણો તરફથી કંઈ વર્ષોથી દેશાય સુધી પના દિવસે ભગવાન આદ્ય શંકરાચાર્યની જ્યંતિ ઉજવાતી હતી. તે પ્રમાણે સને ૧૯૧૧ની સાલ હતી. ખંભાતની ગાદી પર નવાય જિદ્રાચલી-ખાનસાહેબ બિરાને અને પ્રધાનપદે શ્રી માધવરાવ હરિનારાયણ હતા, શ્રી માધવરાવ શંકરજ્યંતિમાં પ્રમુખપદે બિરાનેલા, અને તે દિવસના સુખ્ય વક્તા તરીકે ગુજરાતના મહામહોપાધ્યાય નેવા ગણ્યતા શ્રી કમળાશંકર પ્રાણુશંકર નિવેદી સુરતથી ખંભાત પદ્ધારેલા. તેમણે આકરંથ 'શંકરભાષ્ય'નું ગુજરાતી ભાષાંતર કરેલું હોવાથી તેમને આ પ્રસંગના સુખ્ય વક્તા તરીકે નિમંત્રણ કરવામાં આવેલું; તેઓશ્રીએ ભાષુણમાં ખંભાતના આકષુણો અને પ્રજ્ઞાનોને સંભેદિને કહેલું કે 'તમારી સ્તંભાવતી નગરી પ્રાચીન છે. સોમેધરના કોર્ટિકોમુડી નેવા પ્રથમાં તેનું વર્ણન આવે છે. એ પ્રાચીન શહેરની જહેનહાલી અગાઉ કરતાં હાથ ધણી ઓછી થઈ છે; તેપણું પ્રાચીન શહેરમાં પ્રાચીન વિષે વાસના જોવામાં આવે છે; એ ધણી ખુશાની વાત છે.'^૧

૧. વિ. સ. ૧૯૬૭, સને ૧૯૧૧ના વૈશાખ સુહ પણ ખુખ્યવારે ખંભાતમાં ટોળિયા આકષુણી વારીમાં શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય જ્યંતિ પ્રસંગે શ્રી કમળાશંકર પ્રા. ન્ર. એ વ્યાપ્યાન આપેલું, તે 'બુદ્ધિપ્રકાશ' પુ. ૫૮ સને ૧૯૧૧તા જુન, ગુલાબી અને એગસ્ટના અંકમાં છપાયું છે.

ઉપરના વ્યાપ્યાનમાં (વિ. સ. ૧૯૬૭) 'સ્તંભાવતી' શહેર વક્તાએ વાપર્યો, ત્યારે મનમાં કંઈ કથ્યના પણ નહિ હોય કે આ શહેર ગુજરાતના વિદ્યાનોના લારે ચર્ચા જગવશે.

ગુજરાતના રસિક વિદ્યાનો

ઉપરના 'સ્તંભાવતી' શહેર ઉપરથી ખંભાતની શહેરનાં વ્યુત્પત્તિ તથા તેનાં નામ પડવાના ધર્તિહાસ વગેરે વિષે ધણું સ્ફુર્ત સંશોધન કરી ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ ભાષાશાહી સાક્ષર સ્વ. શ્રી નરસિંહરાવ બો. દીવેઠિયાએ વિ. સ. ૧૯૬૬ (ધ. સ. ૧૯૧૩)માં ચર્ચા જગાની; આ મહાચર્ચામાં ગુજરાતના લઘુ-પ્રતિષ્ઠિત વિદ્યાનોએ ભાગ લીધે.

૧ શ્રી નરસિંહરાવ ભોગાનાથ દીવેઠિયા — (૧)

'વસંત' સ. ૧૯૬૬ લાદરવો; (૨) વસંત ૧૯૭૦ (૩) 'બુદ્ધિપ્રકાશ' સને ૧૯૭૪ માર્ચ, મે.

૨ શ્રી ચીમનલાલ ડાલ્યાલાઈ દલાલ, એમ. એ. વડોદરા પુસ્તકાલયના સંસ્કૃત વિભાગના અધ્યક્ષ, બુદ્ધિપ્રકાશ, સને ૧૯૭૪

૩ શ્રી તનસુખરામ મનસુખરામ.
'વસંત' સ. ૧૯૭૦.

૪ શ્રી ઉમાશંકર નેવી :— 'પુરાણોમાં ગુજરાત' પૃ. ૨૧૧-૨૧૪.

૫ શ્રી ભોગીલાલ સાઉસરા; એમ. એ. પી. એચ. ડી. નિયામક પ્રાચ્યવિદ્યામંડળ, વડોદરા.

૬ શ્રી કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી; અધ્યાપક,
કા. સા. સભા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા, શુ.
મહાભારત.

૭ શ્રી રત્નમણિશુરાવ ભીમરાવ, ખી. એ. :-
'પુરાતન ખંભાત' પ્રસ્થાન પુ. ૧૪ અ. ૩-૪

૮ શ્રી ઉર્દ્વલભ શુ. ભાયાણી
પ્રાધ્યાપક : ભારતીય વિદ્યાલય - સુનાઈ
'ગુજરાતી સાહિત્યપત્રિકા' પુ. ૪ થું સને
૧૯૪૭

૯ શ્રી અમૃત પંડ્યા. પુરાતત્વખાતું - વિદ્યાનગર
- આણુંદ
નવસંસ્કાર તા. ૫-૬-૫૬

૧૦ શ્રી રમણુલાલ નાગરજી મહેતા
પુરાતત્વખાતું - મહા. સ. શુ. વડોદરા.
'ખંભાત તાલુકાનાં સ્થળનામો' વડોદરા
શુ.ના ઉપરંતુ સ્થળનામ સંસ્કરણ આપેલું
લાખણું.

આ ચિવાય બીજી વિદ્યાનેઓ રસ લીધો છે.
ગુજરાતના કોઈ શહેર વિષે આટલી વિસ્તીર્ણ ચર્ચા
થયાનું જ્ઞાનમાં નથી. આ સધળી સુદ્ધમ ચર્ચામાંથી
અભ્યાસીને ઘણું નવનીત મળ્યો શક્યો.

ગુજરાતના લાઘુપત્રતિજીત સાક્ષરવર્ણ શ્રી સ્વ.
નરસિંહરાવ કે નેઓ ગુજરાતી ભાષાના વ્યુત્પત્તિ-
શાસ્ત્રમાં ખૂબ રસ દેનાર સાક્ષર હતા તેમની
વિક્રતાનો લાલ ખંભાતને પણ મળ્યો છે, 'ખંભાત'
શાસ્ત્રના સંશોધન વિષેના વિદ્યાનેના દેખો કાયમનું
સ્વરૂપ દે અને ધતિહાસ સચ્ચવાઈ રહે તે દર્શિથી
તેમના જ શાસ્ત્રમાં અતે આપવામાં આવ્યા છે.

શ્રી નરસિંહરાવ ભોગાનાથ હીવેટિયા

ખંભાત

'ખંભાત શહેરનું નામ શા ઉપરથી પડ્યું
હુશે ? રા. કમળાશંકર પ્રાણુંંદ્ર ત્રિવેહીએ આ

ગામને 'સ્તંભાવતી' એક સ્થળે કહે છે —
"તમારી 'સ્તંભાવતી' નગરી પ્રાચીન છે. સેમે-
શ્વરની કીર્તિ કોમુદી નેવા અંથમાં પણ જેવામાં
આવે છે. (ખુદ્દિગ્રાશ એગસ્ટ સને ૧૯૧૧
પૃ-૨૩૫).

(પ્રસંગવશાત્ કહું છું કે કીર્તિકોમુદીનો સમય
વિક્રમ સ વતના તેરમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં છે. તેથી
લગભગ એક સૈકા પૂર્વે પણ ખંભાતનું નામ
એક અંથમાં મળે છે. તેથી કીર્તિકોમુદીના આધારે
પ્રાચીનતા કહેવામાં કંઈક જનતા આવે છે.)

અત્યાર સુધી તો 'સ્તંભતીર્થ' એમ નામ
આપણે જણતા આવ્યા છીએ; તો એમાંથી કઈ
વ્યુત્પત્તિ હુશે, 'સ્તંભતીર્થ' કે 'સ્તંભાવતી ?'
બંનેના શુણુંદેશ તપાસીએ, તપાસની જરૂર તો
નહેતીની; પરંતુ રા. કમળાશંકર નેવા વિદ્યાન
'સ્તંભાવતી' નેવા પ્રયોગ કરે ત્યારે જરાક
થેલવાનું અને તપાસવાનું કારણું ઉત્પત્ત થાય.

સ્તંભાવતી —

(૧) આ શાલ્દ કોઈ પ્રમાણભૂત અંથમાં,
દેખમાં ધત્યાદિમાં વપરાયાનું જાણ્યું કે સાંભળ્યું
નથી. પણ રા. કમળાશંકરે સ્તંભાવતી નામ દઈને
'કીર્તિકોમુદી'માં તેનું વર્ણિન છે એમ કંબું છે તો
એ અંથમાં એ નામ હુશે એમ ગણ્યાય. પરંતુ
કીર્તિકોમુદીમાં તપાસતાં તેમાં પણ 'સ્તંભતીર્થ'
છે 'સ્તંભાવતી' નથી.*

સ્તંભતીર્થ જગામ શ્રીવસ્તુપાલો વિલોકિતુમ ॥
સ્તંભતીર્થ મનસ્તીર્થ પ્રભાવ ઇવ.....

(૨) 'સ્તંભાવતી'માં 'સ્તંભ' અન્ત્ય
અકારનો આ થવા માટે કશું પ્રમાણ નથી. મતોષ-

* 'વસંત' માસિક સ. ૧૯૯૬ના ભાદરો. પૃ-૪૩૬.

* કીર્તિકોમુદી સર્ગ જના શ્રો. ત તથા ૪.

હવચોનજિરાદિનામ । (પાણીની — ૬-૩-૧૧૬) એ સૂત્ર પ્રમાણે બહુ (એકએ કરતાં વધારે) સ્વરવાળા શહેદાની પછી મર (— વત) પ્રત્યય આવે તો તેનાથી અન્ત્ય સ્વર દીર્ઘ થાય — આપો શખ્દસંસાવાયક (= વિશેષનામ) હોય તો આજરાદિ શહેદાને આ નિયમ લાગતો નથી. ખીજું સૂત્ર શરાદિનાંચ ૬-૩-૧૨૦ છે. તે પ્રમાણે શર વગેરે શહેદાને મર (— વત) પ્રત્યય લાગતાં અન્ત્ય સ્વર દીર્ઘ થાય. આ ખીજાં સૂત્રો આ પ્રસંગે કામનાં નથી. હવે સ્તમ્ભતીર્થ શરાદિ ગણુમાં પણ એ શખ્દસંસાવાયક અટલે અહીં સૂત્ર સ્તમ્ભ કામ નહિ આવે.

(પરંતુ આ વાંદ્યા બહુ મહાન્ત્વનો નથી. કાલાન્તરે નવા નવા શહેદાનો પ્રવેશ ઉપર કહેલા ગણુમાં થાય એ અસંભવિત નથી. પુષ્પાવતી, પચાવતી શહેદા બને છે. પરંતુ ડોર્ઝ પ્રમાણુભૂતિ અંથાદિકમાં પ્રયોગ થયાનો આધાર તો નેર્ધ એ જી. એટલે ના... મળીને આપાદ સખળતા મેળવે છે.)

(૩) ‘ખંભાત’ શખ્દસંસાવતી શખ્દસ ઉપરથી ઉપજની શકાય એમ વાજુયાપારના નિયમો અહીં બાધક બને છે. સ્તમ્ભતીર્થનું પ્રારૂપકારા ‘ખંભાત’ કુ ‘ખંભાવાઈ’ થાય પણ ‘ખંભાત’, ના થઈ શકે.

(૪) ‘ખંભાત’ એ નંદુસકલિંગમાં વપરાય છે. સ્તમ્ભતીર્થની ઉપરથી એ બન્યો હોય તો ખીલિંગમાં વપરાત. કાન્ફડે પ્રથમાં — કિસ્યુ ખંભાત — એમ નજરે પડે છે, તે નંદુસકલિંગના મૂળનું સૂચ્યક છે. ત્યારે ‘ગુજરાત’ ને ‘ગુજરાતી’ ઉપરથી થયો છે તે માટે ‘ગુજરાતી’ તે કહી એ કિસી — એમ ખીલિંગનો પ્રયોગ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર છે.

સ્તમ્ભતીર્થ

(૧) આ નામ પ્રાચીન સમયથી વપરાતું આવ્યું છે તેનાં અસંદિધ પ્રમાણો છે :

(ક) શ્રી સ્તંભતીર્થ પુરુષેદં ચ

ગતોમયત્ર સ્કુરતઃ પુરે દે ।

અહમ્મદાવાદ પુરાન નાયા:

કિ કુણ્ડલે ગર્જા દેશલક્ષ્માઃ ॥

(દેવવિમલગણિષુકૃત હીરસૌભાગ્ય નામના મહાકાવ્યનો સર્ગ)

આ કાવ્યની ભૂમિકામાં તેના કઠાના સંખ્યધમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે. તેની નીચે... નિર્માણુસમયસ્તુ વર્ણનીયસ્ય હીરવિજયમણમરણસ્ય ૧૬૫૨ વિક્રમ સંવત્સરે (૧૫૬૫ ઈ. સ.) ભાદ્રપદ શુક્લે કાદશયાં વર્ણિતત્વેન ષોડશશતકાદુપ — રિતન એવ...

(બ) ‘કીર્તિષૈમુહી’ સર્ગ ૪ ક્ષેત્ર ૩-૪ માં પણ એ વાર સ્તમ્ભતીર્થ નામ ઉપર આપણે નેર્ધ જ ગયા. એ અંથને રચનાર સોમેશ્વર દેવ વિ. સં. ૧૨૫૦-૧૩૦૦ સુધીમાં થઈ ગયો એમ આચાર્ય વલ્લભજી હરિદિત બતાવે છે.

(ગ) વસ્તુપાદ તેજ્યપાદ એ એ લાઈઓના કુલ ૧૬ લેખ જાણુવામાં આવ્યા છે. તેમાંના ગિરનારમાંના એક લેખમાં સ્તમ્ભતીર્થ નામ છે. ચોથે લેખ આચાર્ય વલ્લભજી ગણ્યાયે. છે તેમાં પણ સ્તમ્ભતીર્થ (ને વેલાકુલ ?) (ખંદર) નું વિશેષણ આપ્યું છે. આ લેખો સંવત ૧૨૭૩ અને ૧૨૮૬ દરમિયાનના હશે એમ આચાર્ય વલ્લભજીની અવિશદ પ્રસ્તાવનાથી જણાય છે.

(ઘ) પ્રવાસકૃત્ય નામના અંથને રચનાર ગંગાધર અંથને અંતે મુક્તેલા વચનમાં કહે છે કે આ અંથ મેં વિ. સં. ૧૧૬૩માં ગુજરાતલમાં આવેલા સ્તમ્ભતીર્થમાં સંપૂર્ણ કર્યો.

[શુ. મી. દેવદત્ત આર. લાંડારકર-એમ. પેજ ૧૪૮]

આમ સ્તમ્ભતીર્થ શખ્દસ વિ. સં. ૧૬૫૨ પણીના હીરસૌભાગ્યમાં તેથી પૂર્વ વિ. સં.

૧૨૫૦-૧૩૧૧ના કીર્તિકીમુદ્રા કાવ્યમાં તથા તે અરસાના શિલાલેખામાં અને તેથી પણ પૂર્વ વિ. સં. ૧૧૬૩ ગ્રવાસ્કૃત્ય ગ્રંથમાં નજરે પડે છે. અને એ છેવટના સમયમાં એ નામ પ્રાચીન હશે એમ સંભવ છે. લિઙ્ગલિઙ લેખા અને લિંગન લિંગન ગ્રંથમાં એક જ નામ નજરે પડે છે. તેથી એ નામ પંડિતોએ માત્ર ગ્રંથાદિમાં ગોઠવવાને રચેલું હોવાને સંભવ પણ ઠણે છે. તે છેક ૮૦૦ વર્ષ ઉપર ને નામનો ઉલ્લેખ થયેલો છે તે મૂકીને સ્તમ્ભાવતી એ કટિપત અને નિરાધાર નામ સ્વીકાર કરવાને તૈયાર નહિ થાઓ.

(૨) વ્યુત્પત્તિ તપાસતાં પણ 'ખંભાત' શબ્દ સ્તમ્ભતીર્થ ઉપરથી આવેલો જણાય છે. સં. સ્તમ્ભતીર્થ; પ્રા. ખંમદિત્ય પછી ખંભાયત, ખંભાત.

(૩) પણ 'ખંભાયત' એમ ડેટલાક લેઝા કહે છે. કાળનડે ગ્રંથમાં 'ખંભાયત' શબ્દ છે એ આપણે પાછળ નેયું છે.)

(૩) આ વ્યુત્પત્તિમાં ખંભાત શબ્દ નાનું સક્ષિંગમાં છે તેનો ખુલાસો મળે છે. તીર્થી નાનું સક્ષિંગથી છે તેથા.

એક વિદ્વાન ભિત્ર સૂચવે છે કે 'ખંભાત'ની વ્યુત્પત્તિ સ્ક્રમ્ભતીર્થ ઉપરથી કેમ ન સંભવે? સ્ક્રમ્ભતીર્થનું પછીથી સ્તમ્ભતીર્થ થઈ ગયું હોય એમ કેમ ના હોય? સ્કામ: The Supreme Being 2 Name of a Verei Deity એમ આપે આપે છે. આ ભિત્ર એનો અર્થ શિવ હરે છે. ખંભાતમાં શિવતું હૈવાલય તો છે અને બધે હોય એટલા ઉપરથી વિશેષ લક્ષણ ગળ્યી નામ પડે એ સંભવ એણો. પણ વિ. સં. ૧૧૬૩ સુધી આપણે સ્તમ્ભતીર્થ નામ નેઈ એ છીએ તો તેના વિષે સ્ક્રમ્ભતીર્થ કટ્ટપના શા આધારે મૂકાય? વિ. સં. ૧૧૬૩ની બહુ પૂર્વે સ્ક્રમ્ભ સુકૃતું પડે. અને તે માટે પણ ગ્રંથ કે શિલાલેખાદિકનાં પ્રમાણ જરૂરી નથી. તે તર્ફને કેમ સ્થાન આપાય?

માટે સ્તમ્ભતીર્થ એ વ્યુત્પત્તિ તથા નામને જ હજ તો આપણે સ્વીકારીએ.

બીજે પ્રશ્ન એ ઉત્પન્ન થાય છે કે સ્તમ્ભતીર્થ નામ પડ્યું શા ઉપરથી જાણવું.

જાણ્યા પ્રમાણે ૨૦. ડેશવલાલ મુવે કે કોઈ એ એમ કટ્ટપના એક વાર ઉપરસ્થિત કરી હતી કે ખંભાત પાસે દીવાદાંડી હશે તે ઉપરથી સ્તમ્ભતીર્થ પડેલું. પરન્તુ આ કટ્ટપના માટે કરોણ આધાર નથી. સ્તમ્ભનો અર્થ દીવાદાંડી થાય એમ લાગતું નથી. તેમ ખંભાતમાં દીવાદાંડી હશે એ ડેવળ તર્ક ઉપર ચણુતર ન ચણાય. વળી કીર્તિકીમુદ્રામાં ખંભાતનું, ત્યાંના સમુદ્રનું એમ સર્વિસ્તર વર્ણન છે. પણ દીવાદાંડીનું નથી. તેમજ દીવાદાંડી કાંઈ ખંભાતનું વિશિષ્ટ લક્ષણ ના હોય. દીવાદાંડી એ તો સમુદ્રકિનારે અનેક સ્થળે હોય; એટથે તે ઉપરથી તે અર્થનું નામ પડે એ અસંભવિત છે તેમ વળી દીવાદાંડીને તીર્થ જોડે શે। સંખ્ય ?

એક ખીજ કટ્ટપના નોંધવા જેવી છે, ખંભાતમાં સ્તમ્ભબેશર મહાદેવ છે. તેનું લિંગ સ્તમ્ભના આકારનું કાંઈક છે. આમ હોય તો આ ઉપરથી સ્તમ્ભતીર્થ નામ કેમ ના પડ્યું હોય ?

કુમારિકાખંડમાં વાર્તા છે કે ત્રેતાયુગમાં કુમારે (કાર્તિકે) તારકાસુરનો વધ કર્યા પછી તે વખતે આ મહાદેવની સ્થાપના થઈ હતી. (તારાપુર ગામ ખંભાત પાસે છે તે તારકાસુરના નામ ઉપરથી પડેલું કહેવાય છે.) *

હીરસૌભાગ્ય કાવ્યમાં ખંભાતમાં આવેલા સ્તમ્ભન પાર્થનાથનું માહાત્મ્ય સ્તમ્ભનપાર્થનાથ-હૈવ એમ [સર્ગ ૧લો શ્લોક ૪૪] માં છે. આ ઉપરથી એમ પણ નામ ખંભાતનું જણાય છે, પરન્તુ વખતે છંદની સગવડ માટે પણ કવિએ રચ્યું હોય. આસ એટલા ઉપરથી કહું છું કે એ

* આ હીરીકાત ખંભાતના કવિ દ્યાશંકર રવિશંકર તેમને ખૂરી પાડી હતી.

જ કાવ્યમાં સ્તમલતીર્થમાં છે તે ઉપરથી સ્તમલતીર્થ નામ પડ્યું છે. આ પાર્શ્વનાથના મંહિરમાં હેમનું ચૈત્ય પણ સ્તમસ નેવું કાંઈ નથી.

આ ઉપર કરેલી કદ્યપનાઓમાંથી વધારે સુધારિત સ્તમલેખર મહાદેવના સ્તમસ જેવા બાળુવાળી કદ્યપના લાગે છે. એટલું કઢી છેવટે એક નવી કદ્યપના વિચારકવર્ગ આગળ રજૂ કરું છું તે એ કે ખંભાતમાં કોઈ કાળે અશોકના લેખવાળો સ્તમલ અથવા એવો બોલનો સ્તમલ હોય તે ઉપરથી સ્તમલતીર્થ નામ કદાચ પડ્યું હોય. પરન્તુ આ માટે વસ્તુસ્થિતિનું પ્રમાણ જરતાં સુધી આતરીથી કશું ના જ કહેવાય.

શ્રી ચીમનલાલ ડાલ્ચાલાઈ દ્વારા.

શ્રી ચીમનલાલ ડાલ્ચાલાઈ દ્વારા, એમ. એ. કુલાંશે વડોદરાની સેંટ્રલ લાયફ્ટેરીના સંસ્કૃત-વિભાગના મહાન ગ્રંથપાલ હતાં. તેમણે પાઠણુના તથા જેસલમેરના પ્રખ્યાત જૈનકંડારો તપાસી તેમની ગ્રંથસુચિઓ તૈયાર કરી હતી. તેઓએ ઘણ્યું જ પ્રાચીન ગ્રંથોનાં ભાષાનાંતરો કરી શુભરાતી ભાષામાં સારો ફણો આપી, નામના મેળવી છે. તેઓએ ‘ખંભાત’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વિષે વિદાનવર્ગમાં સારી ચર્ચા જગાઈ હતી. અને એને પરિણિમે ‘ખંભાત’ ઉપર સારો પ્રકાશ પડ્યો છે. શુભરાતના કોઈ ઐતિહાસિક અને પ્રાચીન શહેરના નામ ઉપર આટલો જાન્યું રસપ્રદ ચર્ચા ચાલી નથી. તે ખંભાતવાસીઓને માન ઉપજવે તેવી છે. તેથી આ રસપ્રદ હકીકિત લેખકના જ શહેરોમાં આપવામાં આવી છે.

૧

‘૧ ખંભાત પ્રાચીન નગર છે; સિદ્ધ નાગાનુંને પારદનું સ્તમલન કર્યું તેથી તેનું નામ પડ્યું. સ્તમલન નગર થંભણુનગર, થંભનગર, ખંભ, ખંભપુર, સ્તમલતીર્થ, સ્તમલપુરી, સ્તમલતીર્થનગર, ખંભાયત, ખંભાત.

૧ ખુદ્દિમકાશ સને ૧૬૧૪, ફેલ્લુઆરી મૃ. ૪૮

ખંભાયતિ, ખંભાતિ, ત્રંખાવતી, વગેરે નામે ભળા આવે છે. પીટર્સ નના પાંચમા રિપોર્ટ, જગડુચરિત્ર, સોમસૌલાંગ્ય, શુરુગુણ રતનાકર કાવ્ય, શુર્વાવલી, વિજયપ્રશસ્તિ, હીરસૌલાંગ્ય વગેરે ગ્રંથોમાં તથા આખુ ઉપરના વસ્તુપાલના લેખોમાં સ્તમલતીર્થ, સ્તમલતીર્થપુર, સ્તમલપુર, સ્તમલન વગેરે પ્રયોગો આપેલા છે. આ પ્રયોગો સૌના પરિચિત હોવાથી ઊદાહરણો આપ્યાં નથી. સં. ૧૪૧૨માં રચાયેલા ગૌતમસ્વામિના રાસમાં ‘ખંભનયરિ’ એ પ્રયોગ કરેલો છે.’ ચંદ્રસંધિબારોતર વર્ણિ ખંભનયરિ સિરીપાસ પસાઈ?’ ખંભાયત, ખંભાતિ, ખંભ અને ત્રંખાવતી એ પ્રયોગા આ રાસમાં વાપરેલા છે.

શુરુનામિ સુઝ પોતી આસ,
ત્રંખાવતી માંદ્વ કૃધેલ રાસ,
સકલ નગરનગરીમાં જેથ,
ત્રંખાવતી તે અધિકો હોય—૬૬
સકલ દેશ તણો શિણુગાર,
ગૂજર દેશ નર પંડિત સાર,
ગૂજર દેશમાં નગર જબલહુ,
ખંભાતિ આગળિ હારદીસઙુ—૬૭

‘(આગળ કવિ ખંભાતતું તથા તેના લેખોની રીતભાત, પહેરવેશતું વિસ્તૃત વર્ણન આપે છે.) તેવી જ રિતે ખંભ, ખંભાયત, ખંભાયતિ વગેરે પ્રયોગો ઘણું સ્થાને નજરે પડે છે. ૧૭૩૧માં લખેલા એક ગ્રંથના કોલેઝેનમાં પણ ખંભાતિ એવો પ્રયોગ ફર્યો છે. ‘સવત ૧૭૩૧ વર્ષે વેશાખ વદી ૬ દિને ભદ્રાક શ્રી ૫ પદ્મચન્દ્ર સૂરિ વિજયરાજ્યે....શ્રી રસ્તુ...શ્રી ખંભાતિ મધ્યે.

સંવત ૧૪૮૦થી ૯૦ના અરસામાં રચાયેલા એક સ્તવનમાં ખંભાયતિ એવો પ્રયોગ છે. ‘પાટણું ખંભાયતિ પાસનાર ઘડલી વૈધા પુરતાઈ સણ્ણાહુ.’ કાન્હડદે પ્રખંખમાં ખંભાયતતું ખંભાયતિ એવું પાઠાંતર છે. સં. ૧૫૫૮માં

રચાયેલા ગજસ્કુમાર સ્વાધ્યાયમાં પણ ખંભાઈત એવા પ્રયોગ છે? ઈણિપરિ પનર અહાવનઈ ખંભાઈત માંહિ થંબણું પાસ પસાઉલઈ રમિલું ઉચ્છાહિં આ ઉપરાંત તુઝે - આઈ - જહાંગીરી આર મેમોરીયસ ઓછ જહાંગીરી - (એવરીઝ ૪૧૫-૧૬) માં ખંભાવતી એવું નામ સ્પષ્ટ આપેલું છે. જહાંગીર આ વિષે લખતાં જણાવે છે કે પૂર્વે રાજ અંબકુમાર મૂળ આ શહેરનો રાજ હતો તે ઉપરથી આ ત્રંભાવતી એવું નામ પડ્યું. તેના પછી કેટલેક વર્ષે રાજ અલયકુમાર ગાઢી ઉપર આવ્યો. તેના વખતમાં મોટા જંઝાવતથી શહેરની પાયમાલી થઈ; રાજને તેની કુણદેવીએ સ્વરૂપનામાં ચેતાવ્યો. તેથી ભૂર્તિ સહિત વહાણમાં નીકળી ગયો. આની સાથે એક થંબલેલો હતો, વહાણ ભાંયું પણ થાંબલાને લીધે રાજ સહીસલામત કિનારે આવ્યો. થાંબલાથી પોતાની જિંદગી બચી તે ઉપરથી નવું શહેર વસાનીને તેમાં થંબલેલો રોપાને તેનું નામ ખંભાવતી પાડ્યું.

હવે આપણે જોઈશું કે ખંભાઈત એ સ્તંભાવતીનો અપભંશ છે કે ડેમ અને તેમ હૈથ તો તે વ્યાકરણપુરઃસર છે કે ડેમ? સંભે સ્તો વા (૮-૨-૮) એ સુત્રથી થંબલાના અર્થમાં ખંભ અને થંબ એવા ઇપ થાય છે. સ્તંભ એટલે અટકી જ્યું એ અર્થમાં થ - ઠાવસંદે એ સુત્રથી પારદનું સ્તંભન થયું એવા અર્થ લઈએ તો પણ થંબ એવા પ્રયોગ થાય છે. શરાહિગણુમાં સ્તંભ શબ્દને ગણેલો નથી. પણ હેમાચાર્ય અનજિરાદિ બહુ સ્વર શરાદીનાં મતો (૩-૨-૭-) એ સૂત્ર ઉપર જણાવે છે કે શરાહિ આકૃતિ ગળું છે (શરાહિ બહુ બચન માકૃતિ ગ્રહણાર્થે) ગળું રતનમહોદધિમાં પણ શરાહિ આકૃતિ ગળું ગણેલો છે. તેથી દીર્ઘ સિદ્ધ થાય છે. આકૃતિવલ્લોત્લાલષન્તમન્તેત્તેરમણા મતો: (૮-૨-૧૫૮) એ સુત્રથી મતું નો ધીત એવા આદેશ થતાં ખંભાઈત એવું ઇપ સિદ્ધ થાય છે. અને તે ઉપરથી ખંભાઈતિ, ખંભાયતિ, ખંભાયત, ખંભાત એવા પ્રયોગો થાયા સ્તંભાવતીથીનો અપભંશ તો ખંભાઈતથી

એવો થાય અને સ્તંખનું સ્તત્ય બોડું સમસ્ત સ્ત્રમ્બે (૮-૨-૪૫) એ સુત્રથી તમ્મ એવું ઇપ થાય.

૨

* તીવ્ય શબ્દનો અપભંશ સામાન્ય રીતે તિત્ય થાય અને સમાસમાં પણ તેજિપ ૨હે. સંવત ૧૧૨૧માં રચાયેલા ચન્દ્રસુરિના મુનિસુવતચિત્રની તાડપત્ર ઉપરની પ્રશસ્તિમાં તે પ્રમાણે જ તિત્ય એવું ઇપ વપરાયેલું છે.

તત્થજજયંતતિત્થ પાસ્ત્ય બઢ્લતખમુપજ્ઞમ ।
સેતુંજામ્ન તિત્થે તીસ સહસ્રા સમુપજ્ઞા ॥

(પીટર્સનનો પાંચમો રિપોર્ટ, પેજ ૧૭-૧૮

આની રીતે સ્તંભાવતીથીનો ખંભાતિથી એવો અપભંશ થાય, પરંતુ સં: ૧૧૬૦માં રચાયેલા વર્ધમાનાચાર્યના ઋપલદેવચિત્રની સંવત ૧૨૮૮માં લખાયેલી તાડપત્રની પ્રતિમાંની પ્રશસ્તિમાં ખંભાઇતથી એવા પ્રયોગ વાપરેલો છે.

વિક્રમનિવ કાલાડ સએસુ એ કારસેસુ સદ્ગુસુ ।
સિરિજર્યસિહર્નર્દે રજં પરિપાલયંતમ્મ ॥
ખંભાઇતથિયેહિ સિયપકલે ચિત્તવિજય દસમીએ ।
પુસ્સેણ સુરગુરુણો સમતિથયં ચરિયમિયતિ ॥

(પીટર્સન પાંચમો રિપોર્ટ, પેજ ૮૧)

આ ખંભાતથ એવું ઇપ પણ વ્યાકરણના નિયમોથી સાધી શકાય. કગચજતદપયાં પ્રાયો લુક્ । (૮-૧-૧૧૭)

એ સુત્રથી સમાસમાં પણ તીર્થના તનો લોાપ થાય. (સમાસે તુ વાવય વિમ્બત્યાપેક્ષણ ભિન્નપદત્વમણી વિવિધ્યતે તેન તત્ત્વ યથાદશન મુખ્યમણી ભવતિ) આથી ખંભાતિથી અને ખંભાઇતથી એમ ઉલય સિદ્ધ

થાય છે. દીવદુસ્વી મિથોવૃત્તો ૮-૧-૪ સ્ફુર્થી દીર્ઘ થતાં ખંમાઇથ્ય એ સિદ્ધ થાય છે.

ખંલાત એ સ્તંભ થંભલા ઉપરથી જ વસેલું લાગે છે. અણુના લેખામાં તથા જિનહર્ષગણિકૃત સંસ્કૃત વસ્તુપાલચરિત્રમાં સ્તંભતીર્થ અને સ્તંભન તથા સ્તંભનક એ જુદાં ગણેલાં છે. વસ્તુપાલચરિત્રમાં વસ્તુપાલ સ્તંભતીર્થના સંધને લઈને સ્તંભનકમાં પાર્શ્વનાથને નમસ્કાર કરવા જય છે એમ લખેલું છે. સ્તંભન અને સ્તંભનક અપુભૂંશા થંભણ અને થંભણથ્ય થાય છે. સરખાવે અભયદેવમુસ્રિના પાર્શ્વનાથ સ્તવનમાંના.

થમણઠુય (૮); થમણપુરઠુય (૧૭);
થમણયઠુય (૩૦) ઈત્યાદિ પ્રયોગો.

નૈનથંથેમાં સ્તંભન પાર્શ્વનાથનો થંભણ
પાર્શ્વનાથ તરફાં જ ઉદ્દેખ ટેકેડાણું માલૂમ પડે છે.

૩

સં. ૧૪૮૦ - ૬૦ના અરસામાં રચાયેલા
નવસારીમંડનપાર્શ્વનાથ સ્તવનમાંથી

પાટણિ ખંલાઈ તિ પાસનાહ ઘડલી ધેધા

પુરતઈ સણાહ ॥ ૩ ॥

કાન્હડે પ્રયન્ધમાં ખંલાઈ તિનું ખંલાયતિ
એવું પાડાંતર છે.

અસાઉલિ લુલડું ખંલાયતિ મૂરતિ નઈરનેર
“ભીજાં નગર કે તલાં કહીઈ કંપઈ ચાંપાનેર.”

હિરવિજયમુસ્રિ રાસમાં ખંલાયતિ અને સંવત
૧૭૩૧માં લખેલી પ્રતિની લેખકની પ્રફાસ્તમાં
ખંલાયતિ એવા ઈકારાનત પ્રયોગો વાપરેલા શુણ-
નિધાનમુસ્રિના શિષ્ય પીમાસાગરના ક્રાગ (કમલે-

પરસ્કૃત)માં ખંલાયતિ એવો પ્રયોગ છે. આ ક્રાગની રચ્યા સાલ સંવત આપી નથી. પરંતુ ભાષા જેતાં મોડામાં મોડું વિકમના સોલમાં શતકના અતમાં રચાયેલો લાગે છે.

“ શ્રી શ્રી થંભણ પાસ નમઈ સુરાસુર જાણુ ॥ ૧

* * *

નયર ખંલાયતિ સાર અમરાવઈ અવતાર ॥ ૩ ॥

પ્રભાવઠ ચરિત્રમાં અભયદેવમુસ્રિયે નવાંગતિના
પુસ્તકા પતન તાત્રાલિપિ આદિ શહેરોમાં મુકાયાં
એમ કહેલ્યું છે.

પતને તાત્રલિપ્યાં ચાજાપણ્યાં ઘબલલકે
(પ્રભાવકચરિત્ર ॥ ૨૬૬ ॥

અભયદેવમુસ્રિ સંવત ૧૧૨૦ના અરસામાં વિઘ-
માન હતા. પ્રભાવઠ ચરિત્ર સં. ૧૩૩૪માં રચાયેલું છે.

૪

“ ૪ ખંલાતનાં જૂનાં ખતપત્રોમાં ખંલાયેત,
ખંલાયત, ખંલાત શહેદ વાપરેલો છે.

“ સ્વસ્તિ શ્રી સંવત ૧૭૧ શ્રાવણ વાદ ઇ સોમે
અદ્યેહ પાદશાહા.....હવિ શ્રી બાલસિ બાસષ્પતિ
બંભાએત મધ્યે.....પંચકુલ પ્રતિપત્તો શ્રી ખંભાયત
વારી.....

* * * *

સ્વસ્તિ શ્રી મહમૂડશાગાંઝી.....શ્રી ખંભાત
ખસ્લસે.....

ખંલાત

ખંલાતી રાગ પ્રસિદ્ધ છે. સંસ્કૃતમાં તેને
સ્તંભતીર્થિકા ખંલાઈ તિ ખંલાયતી વગેરે
નામો આપેલાં છે.

* * * * *

સંવત ૧૯૩૮માં રચાયેલા શાલિલદ રાસની એક પ્રતમાં ખંભાઈંત રાગનું નામ આપેલું છે.

સંગીતરત્નાકરના કર્તા શાલિલ દેવનો સમય ધ. સ. ૧૨૧૦ - ૧૨૪૭ સુધીમાં છે. અહેણના સંગીત પારિજ્ઞતમાં ખંભાવતી એવું નામ છે.

તુઝક જહંગીરીમાં ન. ૧માં અતાવ્યા પ્રમાણે ત્રંભાવતી (તાખલિસિ)નો રાજ અભયકુમાર તેની કુલદેવીની ભૂતિના સ્તંભથી બચ્યો તેથી તે સ્તંભના માનમાં તેને શહેર વચ્ચે રોપેને નવું શહેર વસાયું અને તેનું નામ ખંભાવતી (સં. સ્તંભભાવતી) પાડ્યું. હવે આપણે વિચારાએ કે આ સ્તંભભાવતી દેવી કોણ? કુલ સ્તંભેશ્વરના પુરીના તાખશાસનમાં લખેલું છે કે શુદ્ધિક રાજયોના વંશની દેવી સ્તંભેશ્વરી હતી.

ભ.૪ રાજયોની પણ કુલદેવી સ્તંભેશ્વરી હતી. હવે જેવાનું છે કે આ શુદ્ધિક રાજયો કોણ? ધ. સ. ૮૨૫ના બરોડા પ્લેટસમાં તથા ધ. સ. ૮૬૭ બગુમારા પ્લેટસમાં શુદ્ધિક રાષ્ટ્રનું નામ આવે છે. એમનું રાજ્ય જેડામાં હતું.

આ ઉપરથી સહેજ અનુમાન થાય છે કે શુદ્ધિક એ શુદ્ધિક દેવાએ જેઠિએ. અને રાષ્ટ્રકુડોની કુલદેવી સ્તંભેશ્વરી હો. અને તેઓનું રાજ્ય જેડામાં હોવાથી તેમના અથવા તેમના વંશના ડાઈપુરુષનો અભય ખંભાત ઉપર હો. કારણ કે હજુ પણ જેડાના કલેક્ટરના તાખામાં જ્યેખાત રાજ્ય છે. રાષ્ટ્રકુડ રણવિદોક ખંભાચ્યનું નામ પણ આપણા અનુમાનને એક આપે છે. રાષ્ટ્રકુડા અને સ્તંભેશ્વરી દેવીને સંબંધ હતો. ખંગાળમાં સોનપુર શહેરમાં ખંભેશ્વરી દેવીને સ્તંભ છે અને તેને વિષે એ વૃત્તાન્ત છે. એક તો સોનપુરના રાજના પૂર્વજીને જમીનમાંથી સાંક્રાન્તિક કરવતાં તે સ્તંભ ભલ્યે હતે અને બીજે એક તો રાજની ખી પોતાના પિતુશુદ્ધેથી

સ્તંભેશ્વરી દેવીના રમકડા નેવા નામે સ્તંભ લાવી હતી. તેના ઉપરથી રાજયો મંદિર ખંબાયું. ખંભેશ્વરી દેવીને શાખાપુરમાં, તથા આરિસાના ગર્જત મહાલમાં કુમાલ લોકો પૂને છે. તેઓ એકાળા લાકડાનો સ્તંભ કરે છે.

શ્રી તનસુખરામ મનઃસુખરામ

વીસમી સહીના ગુજરાતના મહાપંડિતામાં એમનું નામ ગણ્યાનું હતું; અને એનો સારા સંશોધક, લેખક અને ધતિહાસ વિષેના ઘણા રસિક હતા, તેમણે 'ખંભાત' ની વ્યુત્પત્તિમાં ઘણો જ્યે રસ દાખાયો છે, એ તેમનો લેખ આની પ્રતીતિ આપે છે.

ખંભાત

'જ્યે ખંભાત એ ભારતમાં વસતી ચાર મેટી પ્રજા આદિ, જૈન, મુસ્લિમાન અને પારસી. એઓ-માંથી આદિએનું એક તીર્થસ્થાન અને અપર એનું એક મહનીય સ્થાન છે. એ નગર વસાવાના તથા તીર્થપંક્તિમાં આવાના ધતિહાસ, આદિષું તથા જૈન મતે છે તે નીચે દર્શાવાશે.

૦યુત્પાત્ત

એક વિદ્ધાન (વસંત વર્ષ-૧૨ અંક ૮ પૃ. ૪૩૭) જણાવે છે કે '૦યુત્પત્તિ તપાસતાં ખંભાત શબ્દ સ્તંભતીર્થ ઉપરથી બરોખર રીતે આવેલો જણાય છે. સં. સ્તંભભતીર્થ. પ્રા. ખંભાદ્યત - ધત્યાદિ એ શુદ્ધ છે. સ્તંભ ઉપરથી ગ્રાન્ટટમાં ખંભ અને થંબ વિકલ્પે થાય છે, એ પાર્શ્વનાથના નાથ ઉપરથી એ નગરનું નામ પડ્યું છે તે પાર્શ્વનાથને પ્રકટ કરનાર અભયદેવસ્થૂરિ સ્વફૃત જયતિ હું અણ સ્તોત્ર (સં. ૧૧૧૧)ના ત્રીસમાં શ્લોકમાં એમપસીયસુપાસ નાહ થંભણપુરદ્વિય (એમ પ્રસન્ન થાએ સુપાર્શ્વનાથ સ્તંભપુર સ્થિત) ધત્યાદિ પંક્તિઓમાં ખંભાતને થંભણપુર લખે છે.

(૨) એ વ્યુત્પત્તિ હોવા છતાં ડૉ. બુહલ્ફે (ફેને જેન્ટ્લીટ્યર, કેમે ૧૮૭૭) સ્કષ્ભતીર્થ ઉપરથી થયાની કંપના કરી છે અને સ્કષ્ભતીર્થ-દ્વબાઇલ્ય ખંભાયત એમ કમ દર્શાવ્યો છે. સ્ક ઉપરથી પ્રાકૃતમાં ખ થવાનું દાખાન્ત સ્કષ્ભ ઉપરથી 'ખંખ' થઈ 'ખંખ' થયાનું છે, આ વ્યુત્પત્તિ યેણ્ય જણાતી નથી, કારણું યદ્વાપિ સ્તંભાર્થક સ્કષ્ભ વૈકિક સંસ્કૃતમાં છે તથાપિ લૌકિક સંસ્કૃતમાં તે પ્રથુકેત થયો છે. અને સ્થળ સારુ સ્કષ્ભતીર્થ એવો પ્રયોગ પુરાળોમાં કે શિલાલેખોમાં જેવામાં આવતો નથી.

ખંભાતના શિલાલેખો

આરથ લેડોના સંખ્ય ખંભાત નેડે વ્યાપાર નિભિતે આશરે સં. ૮૫૦માં હતો, તેઓમાં 'થ' અને 'લ' ના ઉચ્ચાર ન હોવાથી ડેઝ બ્રિટ ગ્રાતિયે તેને 'કણાય' કહેતા હતા (મસુહીનો આરથ લેખક સં. ૮૭૧). ખીને એક આરથ લેખક (સં. ૧૩૫૭) તેને 'કણાયત' લખે છે. ત્યાં મુસલમાનો જેઓની લાપા દ્વારસી હતી તેઓનું રાજ્ય સં. ૧૩૬૦માં થયું. તે લેડોના ઉચ્ચારાદિ દ્વારસી હતા, તેઓએ આ નગરને 'ખંખાયત' કહેવા માંડયું. ખંભાતમાં દ્વારસી શિલાલેખોમાં સર્વથી પ્રાચીન સં. ૧૩૭૨ — હી. સ. ૭૧૬નો ત્યાનો ડ્રાપાધ્યક્ષ (શ. મખાન, ધ. Treasurer) નામે અખ્યાર — ઉદ્દોલત — વદ્દીનની કંપ ઉપર છે. તેમાં તેનું નામ 'કુંહાયત' (દ્વારસી 'ખ' નો ઉચ્ચાર સંસ્કૃત 'ખ' ના ઉચ્ચારથી લિન હોવાથી મૂલોચ્યારનો એધ થવા ફલું એમ 'ખ'ને સ્થાને દ્વારસી લિપિમાં લખાયાનું અનુમાન છે.) એમ છે. આરથ વ્યાપારીઓ તથા મુસલમાન અધિકારીઓથી વપરાતું એ નામ નગરવાસીઓને પણ વાપરવું પડયું છે અને તેથી વ્યુત્પત્તિ અનુસ્થાર પ્રાપ્ત થતા 'ખંખાયુર' ને બદલે 'ખંખાયત' વા 'ખંખાયત' અને 'ખંખાત' વા 'ખંખાત' એમ લોડાચ્યારમાં અને પ્રચારમાં વિશેષ આવ્યું.

પ્રાચીન નામ

ગંભૂતા એનું પ્રાચીન નામ સ્તંભતીર્થ વા સ્તંભનકપુર છે, એનું પ્રાચીન નામ 'ગંભૂતા' હતું એમ 'અર્લિ ગુજરાત' માં પૂ. ૧૨૩માં લખ્યું છે. પણ તેનું પ્રમાણ ત્યાં આયું નથી; પરનું તે સંખ્યામાં એમ અનુમાન થાય છે કે ગુજરાતના રાજ દ્વિતીય લીનેદેવતનું એક તામ્રપત્ર સં. ૧૨૬૩નું છે, તેમાં સ્વભુજ્યમાન ગંભૂતા પથકાન્ત પાતિનઃ સમસ્તરાજપુરૂષાનું ધત્તાદિ છે. (ધનીયન એન્ટીક્વેરી ૧૮૭૪ પૂ. ૧૬૪) તથા અનુયાદી રાજ જયસિંહદેવતનું સં. ૧૨૮૦નું તામ્રપત્ર છે. તેમાં 'વંદ્ધિપથક' ગંભૂતા પથકે ચ' એમ છે. તેમાં વંદ્ધિપથક એનિઃસંદિગ્ધ વઠિયાર (પંચાસર - રાધનપુર પાસે દેશ) છે. પણ એ ગંભૂતાને યુરોપીય લેખક ખંભાતનું જુનું નામ જણાતા જણાય છે, પણ તે સમીચીત નથી, ગંભૂતાપથક (જિલા)માં કલહરી પ્રામ લખ્યું છે, તે વીરમગામથી અણુહીલપુરપદ્ધનના માર્ગમાં છે તેથી ગંભૂતાથી ખંખાત નહિ પણ તે પ્રદેશ ઉદ્દિષ્ટ છે એમ અનુમાન થાય છે.

સ્તંભતીર્થ અને સ્તંભનકપુર

પ્રાચીન પ્રથોગો જેતાં સ્તંભતીર્થ એ નામપ્રથોગો ગંગાધરના પ્રવાસકૃત્યમાં (સં. ૧૧૬૩) છે ખંખાતના શાંતિનાથના પુસ્તકલાંડારમાં હેમવ્યાકરણસૂત્રનું પુસ્તક છે, તે આદર્શ ત્યાં સ્તંભતીર્થમાં સં. ૧૨૬૩માં લખાયાનો ઉલ્લેખ છે.

કીર્તિકૈમુદી નેમાં સ્તંભતીર્થનું નામ આવે છે તેના કર્તા ગુરુરેશ્વર પુરાહિત મહાકવિ સોમેશ્વરદેવ એ વડનગરા નાગર આલખ્ય હતા. તેનો નિઃસંદિગ્ધ સમય સં. ૧૨૬૭ — ૧૩૧૧ છે. ગિરનાર ઉપરનૈત્ય દ્વારાલયોમાં તેણે રચિત શિલાલેખા (સં. ૧૨૮૮નાં છે.) છે તેમાં 'સ્તંભનકપુર' અને સ્તંભતીર્થ એ એ નગરો પૃથક જણાયાં છે અને શિલાલેખ તે (જેના પ્રશિસ્તિલોડા સોમેશ્વરે નહિ પણ નરેન્દ્રસુરિએ રચેલ છે.) તે સ્તંભતીર્થ વેલાકુલ (ખંખાત)

બંદર) એમ અભિધાન છે. કોર્ટિંગ્સ્ટ્રીટીની રચના સં. ૧૨૮૮ પછી થઈ છે.

શ્રી રત્નમહિષાવ લીમરાવ લેટે

ખંભાયત

સ્તંભતીર્થ એ સંસ્કૃત નામ અગિયારમી સહીથી પહેલાં હોઈ ગંથમાં હજ જેવામાં આંધું નથી. ઈ. સ. ૮૧૩-૧૪ હિજરી સહીમાં પહેલો આરથ ઉલ્લેખ હેખાય છે. આરથે તો ‘કંખાયત’ અગર ‘કંખાય’ શબ્દ વાપરે છે. એટલે સ્તંભતીર્થ એ સંસ્કૃત - પ્રયોગ જ્યારથી જરૂર છે તે પહેલાં એક સહી કરતાં વધારે સમયથી લોકભાષામાં ખંખાયત શબ્દ વપરાતો હતો. એમ સમજય છે અને એ રૂફ નામથી આરથ વળે વેપારીએ ‘કંખાયત’ શબ્દ વાપરતા હતા.

દસમી સહીની શરૂઆતથી એ બંદર પ્રસિદ્ધ હતું. એ-પાંચ વર્ષોમાં તો પ્રસિદ્ધિમાં ન જ આંધું હોય! એટલે પ્રસિદ્ધિમાં આવવા માટે ઓછામાં ઓછી અડધી સહી કરતાં વધારે સમય તો ગયેલો હોવો. જ જેઠી એ. એટલે સ્તંભતીર્થને બાજુએ મૂકીએ તો ‘ખંખાયત’ નામ નવમી સહીમાં પણ વપરાતું હતું. એમ માનવાને વાંદે નથી.

સ્તંભતીર્થ કે સ્કંભતીર્થ

સ્તંભ અને સ્કંભ એ પર્યાયશબ્દો હોવાથી અને હુમચંદ્રે ‘સ્ત’નો ‘થ’ અને ‘ખ’ એવો વિકલ્પ યોળું વ્યાકરણું છાપ આ પ્રયોગ ઉપર માર્યાથી ‘સ્તંભતીર્થ’ શબ્દ સપ્રમાણું ગર્થે. અને લેખામાં મળવાથી, વિદ્ધાનો ‘સ્તંભતીર્થ’ શબ્દ ખરો માને છે.

‘સ્કંભ’ શબ્દ વૈદિક સાહિત્યમાં વપરાતો હતો. તે લૌકિક સાહિત્યમાં અપ્રયુક્ત થયો. એમ શ્રી તનસુગરમલાઈ કહે છે. વળી ‘સ્કંભ’ શબ્દનો અર્થ ‘શિવલિંગ’ એવા હોઈ પણ જાણુંતા લેખકે

પુરાણમાં જેવામાં આવતો નથી. ‘સ્કંભ’ શબ્દ શિવના પર્યાય તરીકે વપરાયેલો સ્પષ્ટ ન બતાવાય ત્યાં સુધી ધિતિહાસમાં એ માટે કંઈ નક્કી કહેવાય નહિ. એટલે ‘સ્ત’નો વિકલ્પ બતાવી હેમચંદ્ર એક ધાર્યે એ કકડા કરી આ વાતનો નિકાલ આપ્યો છે, અતાં એ વિકલ્પ માટે ‘સ્કંભ’ તથા ‘સ્તંભ’ શબ્દ માટે કંઈક વિસ્તૃત ચર્ચાની જરૂર છે. અને તે કરતાં પહેલાં જૈન અને શૈવતીર્થની વચ્ચે રહેતું બીજું કંઈ આવે છે કે કેમ તે જેણ એ.^૧

તાત્રાલિપ્ત

શ્રી નરસિંહરાવભાઈ આપેના કોષમાં બંગાળના તાત્રાલિપ્તનું ‘બીજું’ નામ વેલાકુલ હોવાથી આ સ્તંભતીર્થનું વેલાકુલ શબ્દ લેખમાં લગાડેલા જેવાથી ખંખાયતના ત્રંખાવતી નામના પૂર્વના ‘તાત્રાલિપ્ત’ સાથે સંબંધ હશે એવો પ્રશ્ન પૂછે છે. સંબંધ તો છે જ. પરંતુ વેલાકુલ શબ્દને લીધે સિદ્ધ થતો નથી. ‘વેલાકુલ’ શબ્દનો અર્થ બંદર છે. તે શબ્દ ‘તાત્રાલિપ્ત’ના પર્યાય તરીકે કોપકારે આપ્યો છે તેનો અર્થ એટલો જ કે અમુક વિલાગનું કે દેશનું એ પ્રયોગ અને માટું બંદર હોય કે તેના નામના બદલ એકલું બંદર કહેવાય - એણાખાય. અને આખા પૂર્વ કિનારા ઉપર તાત્રાલિપ્ત એક સમયે તેવું બંદર હતું. આવા ધણું દાખલા છે.^૨

શ્રી. ઉમાશાંકર લેખી

સ્તંભતીર્થ
અનાં ખંખાયત, ખંખાયત, સ્તંભતીર્થ, ત્રંખાવતી, તાત્રાલિપ્ત, મહિનગર, ભોગવતી, પાપવતી, કણ્ણાવતી એ પ્રમાણે સાત નામ છે.^૩

૧. પ્રસ્થાન, સં. ૧૯૮૮ પૃ. ૩૭૬-૮૦ પુરાતન અંભાત વિષે

૨. પ્રસ્થાન, પૃ. ૧૪, અંક. ૩-૪, અધ્યાત - આજાણ
‘અંભાત’ વિષે

૩ અ. ઈ (૨. કિ.) પૃ. ૫૪.

સ્તમસનકુપરતો શ્રી અભયદેવસૂરીએ કરેલો
ઉલ્લેખ (વિ. સં. ૧૧૩૧) હાલના થામણાનો છે.
ખંભાતનો નથી.

‘ખંભાત નામમાનો ‘ખ’ કરતાં છેલ્લા
‘આત’ ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની જરૂર નથી.
શુજરાતનાં ગામેમાં ધણ્યાં નામેમાં ‘આત’ આવે
છે. દા. તો. મલાતજ, દેવાતજ વગેરે. આવે અંત્ય
‘જ’ પદમાંથી ધરાવવામાં આવે છે. (ધતિહાસની
કેડી પૃ. ૧૧); પણ એ નામેમાનો ‘આત’
‘આદિત્ય’માંથી તે તે સ્થળે આદિત્ય પૂજને
કારણે હશે ? તો દેવાદિત્ય પદમાંથી દેવાતજ મળે
તેમ સ્તમસાદિત્યમાંથી ખંભાત મળે. સ્તમસાદિત્ય-
ખંભાદિત્ય – ખંભાદજ – ખંભાત – ખંભાત
એવા કુમથી અથવા તો સંભવતઃ — દેવાયત, લેવાં
નામ, દેવાદિત્ય, વિકમાદિત્યમાંથી અંત્ય ‘ય’ લધુ
પ્રત્યય ય કાર થઈ (દા. તો. વક્તમાત્ય) દેખ
પામતાં બનેલો લાગે છે. એ રીતે ખંભાત શબ્દ
થયો હોય.

અરધીઃપ ખંભાયત કે ખંભાદત એ પણ
ઉપરની વિચારસરણીને અનુઝે છે. આદિત્યવારતું
આતવાર ઇપ્પ પ્રચયલિત છે જ. એટલે ખંભાતમાનાં
અંત્ય ‘આત’નો આદિત્ય સાથેનો સંબંધ ભાષા-
દાખિએ દુર્ઘટ નથી રહેતો. તે સ્થળે સૂર્યપૂજનના
માહાત્મ્ય અંગે ત્યાં નારદે ભદ્રાદિત્ય હેઠે સૂર્યની
મૂર્તિની સ્થાપના કર્યાતું સ્કંદપુરાણ કહે છે, અને
ત્યાં જ્યાદિત્ય હોવાનો ઉલ્લેખ છે તે પૂરતું સૂર્યક છે.

ટૂંકામાં ‘ખંભાત’ નામમાનો આદિ ‘ખંબ’
તે સ્થળે સંભવતઃ પ્રાચીનકાળની લિંગપૂજનું સૂચન
કરે છે તો અંત્ય ‘આત’ ત્યાં આદિત્યપૂજ હોવાનો
નિર્દેશ કરે છે. ૧

શી હરિબહુભ ચુ. ભાષાણી
(ધ્વનિપરિવર્તન અને અર્થપરિવર્તનના
નિયમોની દાખિએ)

નાચો ભાષાશાખમાં નિષ્ણુત ગણ્ય છે. સંસ્કૃત
પ્રાકૃત વગેરે ભાષાના તેઓ જિંડા અભ્યાસી છે;

૧ ‘પુરાણામાં શુજરાત’ પૃ. ૨૧૪

વળ શબ્દોની જુતપત્તિના તે ખાસ અભ્યાસી છે;
શુજરાતના ભાષાશાખના મહાવિદ્યનોમાં તેઓ એક
ગણ્ય છે. તેઓ આ પ્રમાણે ખંભાત શબ્દની
જુતપત્તિ વિષે લખે છે.

‘ખંભાત’ શબ્દની જુતપત્તિ
ખંભાત એ સ્થળ નામની જુતપત્તિ ચર્ચા
કમલાશંકર પ્રભલાલ શાસ્ત્રી, કે. હ. દુ, દેરાસરી,
ઝુહર શ્રી નરસિંહરાવ, શ્રી રત્નમણિરાવ જેટાએ અને
ખીજ વિદ્યનોએ કરેલી છે.

ખંભાતના ભૂળ તરીકે સ્તમતીર્થ છે એ નરસિંહ-
રાવનો નિર્ણય અને તેના સમર્થનમાં તેમણે આપેલી
દીવાલો ચિન્તય લાગતાં અને ખંભાતના મૂળ તરીકે
જુદો જ શબ્દ સૂચવતા એ ઉલ્લેખો, અપભંશ-
સાહિત્યમાંથી મળી આવતાં ફરીથી ખંભાતની જુતપત્તિ
ચર્ચવાનેં હું વિચાર કરી રહ્યો હતો; ત્યાં ઉમા-
શંકર જેશાનાં ‘પુરાણામાં શુજરાત’ માં હું જે
નિર્ણય ઉપર આવ્યો હતો તે જ વાત તેમણે સૂચન
તરીકે મૂકલી નેતાં આનંદ થયો. તેમણે સૂચવેલો
વિકાસકુમ સ્વીકાર્ય બને તેવા નથી; એ ખરું પણ
ખંભાત ‘આત’ અંશને સં. આદિત્ય સાથે જોડવાનું
તેમનું સૂચન ખરે જ મૂલ્યવાન છે.

‘ગામ શહેર વગેરેમાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન
નામો તપાસતાં એટલું તો તરત દેખાઈ આવે છે
કે જુદે જુદે સમયે એકત્તું એક નગર અનુકૂમે કે
એક સાથે એ ચાર નામે જાણીતું હોવાનાં ધણ્યાંથે
દાખલા મળે છે અને કેટલીક વાર એવું બને છે કે
અત્યારે પ્રચયલિત નામ પ્રાચીન સાહિત્યમાં તેને
માટે જે શબ્દ પ્રચયલિત હોય તેમાંથી જુતપત્ત કરવું
શક્ય ન હોય. આવું હોય ત્યારે ધ્વનિનિયમોને
આધારે પુનર્ધટના કરી નવા જ શબ્દને અન્યારે
પ્રચયલિત શબ્દના મૂળ તરીકે સ્વીકારવાનો અને
દોકોમાં એવું નામ પ્રચયલિત હશે એમ ધારી

૧ શુજરાતી સાહિત્યપરિવહ પત્રિકા, પૃ. ૪૪, સને
૧૯૪૭ જુલાઈ સંખ્યા. પૃ. ૩.

દેવાનો જ માર્ગ સાચો છે. પ્રચલિત નામને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મળતા શબ્દમાંથી મારી તોડાને વ્યુતપન કરવું એનો કશો અર્થ નથી.

સ્તમ્ભતીર્થ, સ્તમ્ભપુર ઉપરાંત સ્તમ્ભાવતી ને બ્રંબાવતી પણ દેખાડોમાં પ્રચલિત હતાં એમાં શંકા નથી. દંતકથામાં પ્રચલિત હોય તેથી અપ્રામાણિક જ એવું નથી હરતું. પ્રાચીન નગરીનાં નામો માટે દંતકથામાં આવતી અંશ લાક્ષ્મિષુઠ ગણ્યાશે; એટલે દેખાકથામાંના કનકાવતી, મહુમાવતી, પુણ્યાવતી, પદ્માવતી વગેરે પ્રમાણે સ્તંભાવતી સાદશ્ય ઘડાયે છે, એને તે જ રીતે ત્રાંભાના ગટવાળી નગરી ત્રંભાવતી. શામળની ચિહ્નાસન અત્રીશીમાં ગર્દલસેનની વાર્તામાં એ દંતકથા છે.

(૧) ખ'ભાતના મૂળ તરીકે સ્તમ્ભતીર્થ-અશંક છે, કારણ-(૧)-સ્ત-તું ઇપાન્તર-થ-જ થાય; ખ-કંઈ નહિ. હેમયન્દે સ્તમ્ભતું ખંભ-આપેલું છે તે આદેશ જ સમજવે. તેનું અતિહાસિક કારણ આવે છે. ‘થંબદો’ ‘ટકો’ એ અર્થમાં પ્રાકૃતમાં થંમ - એને ખંભ બંને પ્રચલિત હતાં. ધ્વનિનિયમો પ્રમાણે તેમનું મૂળ અનુકૂલે સ્તમ્ભ એને સ્કંભ-છે, પણ પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતમાં સ્તમ્ભ એ એક જ શબ્દ પ્રચલિત છે, સ્કંભ વૈદિક લાપામાં જ મળે છે, એટલે હેમયંદ્ર બંનેને સ્તમ્ભ-માંથી વ્યુતપન કરે છે, પણ આપણે જણુંને છીએ કે પ્રાકૃત અપભ્રંશમાં ફેટલાડ અવા શફ્ટો, ઇપો ને પ્રત્યેઓ છે એમને મળતું પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતમાં કાંઈ નથી; પણ વૈદિક લાપામાં તેમનાં પૂર્વિરૂપ મળે છે, એટલે ખ'ભાતનો ખંભ એટદો અંશ સ્કંભમાંથી જ નિર્ભસન થયેદો છે.

૧. આગદા મતો તેમની અચી અને અનુલક્ષણે માટે જુઓ. નરહિંદરાવ, ખ'ભાત, મનેસુકુર ૪-૧૬૩૮ પા. ૬૨-૧૧૮

૨. પ્રાલિસંબવધિનો એક મતમય; અપભ્રંશ એવાં-એપિણું-એવિ વગેરે મતમયે દિવોં દિવોં જેવા શફ્ટો વગેરો ૪૭૨૫

(૨)-તીર્થ-તું ઇત્ય-થાય. ને પણી નિયમ પ્રમાણે ઇથ-કુ-ઇથ-પણી ખંભિય-તું ખંભેથ કે ખંભેત થાય; ખ'ભાત નહિ એને ખા માં રહેલે. આ કંચાથી આવ્યો. તેની કોઈને જરાયે ચિતા જ નથી થઈ. કાન્ઠઢહે પ્રબંધ (૧,૨૨) માંતું ખંભાયત એ ખ'ભાતનું પૂર્વિરૂપ છે; એ સાચું છે, પણ ખંભ ઇત્ય-માંથી આ ખંભાયતને કેવી રીતે ચિદ થયું માનતું?

(૩) ૧૩મી સહીના આરાંલ આસપાસના અપભ્રંશ કાંચ સંદેશરાસક (૬૫,૬૭) માં ખંભાહત્ત-એવું રૂપ મળે છે. મૂળમાં તીર્થ-હોય તો અપભ્રંશમાં તે ઇત્ય રૂપે જ આવી શકે હત્ત રૂપે નહિ.

એટલે આપણે ખ'ભાતના મૂળનો જુદી જ રીતે વિચાર કરવાનો રહે છે. ઉપર આપેલાં તથું હેઠો વિકાસકમની કેટલીક કંઈઓ તો આપે જ છે, ખંભાહત્ત-ખંભાયત-ખ'ભાત. ચીમનલાલ ડા. દલાલે કંદું છે તેમ ખંભાહતમાં આપણે-ઇત્ય-અંશને પ્રાકૃત મતવર્થીય તરીકે ઘટાણી શકીએ, તેની સામે નરસિહ્નરાવે કાઢેલો વાંધો વળૂદ વગરનો છે. શું પ્રાકૃત સાહિત્ય તરકાલીન લાપાના સર્વ પ્રચેણો. ને સામયીનો સમાવેશ કરે એટલું વ્યાપક એને પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતું છે કે વ્યાકરણનો આધાર હોય છતાં પ્રાકૃત સાહિત્યમાંથી પ્રત્યક્ષ પ્ર્યોગની સર્વત્ર અપેક્ષા રાખ્યી નથી. વળી ‘ભા’નો ‘આ’ કાર દલાલે કંદું છે તેથી જુદી રીતે પણ ઘટાણી શકીએ:

સંસ્કૃત શફ્ટોને પ્રાકૃતમાં સ્વાર્થિક ય(ક) સામાન્યપણે લાગે છે, એટલે ખંભની નેમ ખંભયં-સહજ જ પ્રાકૃતમાં વાપરી શકતું.૪ પણી ખંભયં-ને મતવર્થીય હત્ત લાગતો ફેટલાખ અપભ્રંશ શફ્ટોમાં બન્યું છે તેમ બયનો આ થઈ ગયો. ને ખંભાયત

૪. ઉચ્ચ પ્રકાશ, ૧૯૧૪

૫. નરહિંદરાવ. આપેલા વિજયલદ્ર મુનિકૃત શૈતમચારો ૧૩૫૬માંના એક ટાંચણુંમાં જ ખંભયનગર શફ્ટ મળે છે. મનેસુકુર, ૪,૧૧૧ પાછીએ

શબ્દ સ્તમ્ભાવતી - (વધારે ઉચિત સ્કમ્ભાવતી --) ના પ્રાકૃત અનુવાદ તરીકે પ્રચલિત થયો. લિંગમેદની ઉપપત્તિ આપવી જરાયે મુશ્કેલ નથી. ' ગુજરાત ' ના ઉલયલગી પ્રયોગ જાણીતા છે. નગરી કે પુરિને ' નગર ' વગરે ઉદ્દિષ્ટ હોય તો નામ નસુંકડમાં વપરાતું થાય તો સમજુ શકાય તેવું છે, જે કે પ્રાકૃતમાં પ્રચલિત ખંભાઇત - નો સંસ્કૃતમાં સ્તમ્ભાવતી એવો અનુવાદ થયો હોવાની ખંભાવના પણ તેટલી જ છે.

પણ એક પુરાવો આ પ્રકારની ઉપપત્તિની તદ્દન વિરુદ્ધ જાય છે. અને આપણે મૂળ તરીકે જુદ્દો જ શબ્દ સ્વીકારવો પડે છે. ૧૭મી સહીના અપભ્રંશ કાણ્ય કરકણદુર્ચરિત પ્રમાં ખંભાઇચ - ૩૫ મળે છે. અને જુપર કઢી તે વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારવા જતાં આ ઇપ કોઈ પણ રીતે ઘટાની શકાતું નથી.

પણ ખંભાઇચ - પરથી મૂળ સંસ્કૃત ૩૫ સ્કંભાદિત્ય - કદ્યપવું સાવ સહેલું છે. એટલે રૂક્માદિત્ય - ને મૂળ તરીકે સ્વીકારી તેમાંથી બાકીનાં ઇપોનો અવતાર આ રીતે સાધી શકાશે.

(૧) સ્કંભાદિત્ય - પરથી નિયમ પ્રમાણે પ્રાકૃત - અપભ્રંશે ખંભાઇચ - એ તદ્દાવરીપ.

(૨) સ્કંભાદિત્ય - ના - આદિત્ય - અંશનો જરા બિન રીતે ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશ ભૂમિકામાં - આઇત - એવો વિકાસ થયો. સરખાવો આતવારુ પ્રાંતિક આત્યવાર (= રવિવાર), સં. આદિત્યવાર - અપભ્રંશ નિતુ - નિત્યમ; અપ. રત્ય - રથ્યા; ક્રિયા. સામત્ય - સામર્થ્ય (હેમાચંદ્ર) વગેરે. આથી સ્કમ્ભાદિત્ય - નું દ્વિવિધ ઇપાનતર ખંભાઇચ - અને ખંભાઇત - પઢી જુપર કદ્યાં તેમ ખંભાયત ને ખમાત એકત્ર ૨૩૨ કરતાં સ્કમાદિત્ય - ખંભાઇચ; ખંભાઇત; ખંભાયત - ખંભાત

આ રીતે આપોયે વિકાસક્રમ ધ્વનિદિષ્ટએ સાવ શુદ્ધ છે. સ્કમ્ભાદિત્ય - એ ઇપ વાસ્તવિકપણે

સાહિત્યમાં કે ઉત્કીણું લેખામાં નથી મળતું એ હડીકત બહુ ઓછી અગત્ય ધરાવે છે. અસંખ્યુ ગુજરાતી શબ્દો એવા છે કે નેમને જાણીતા ધ્વનિપરિવર્તનના અને અર્થપરિવર્તનના નિયમોને લક્ષ્યમાં લઈ અમુક કટિપત મૂળમાંથી વ્યુત્પન્ન કરવાના રહે. જેનો ધર્મો ખરો ભાગ પાણીમાં જ રહે છે. પણ સપાઠી પર બહુ થોડો અંશ જ દ્વિજિતે પડે છે, એવા બરફના કુંગરોની નેમ સાહિત્યમાં - અને ખાસ કરીને સંસ્કૃત નેવા વિકાસોઽય સાહિત્યમાં - તે તે સમયની ભાષા-સામન્દ્રોનો ધર્મો ભર્યાદિત અંશ જ સ્થાન પામ્યો હોય છે. આથી ચૌહાણુ, ચાવડા વગેરેના મૂળ ઇપોને બદલે આપણુને પાછળથી સંસ્કૃતીકરણુના અવળી પ્રક્રિયાને આધારે સિદ્ધ થયેલાં ચાહમાન - ચાપોલ્કેટ નેવાં ઇપો મળે છે.

ગુજરાતનો - આત અંશ અને ખંભાતનો આત અંશ બંને એક મૂળના નથી. ખંભાત પહેલાનું ઇપ ખંભાયત મળે છે. (સરખાવો પંચાયત, પંચાત, પંચાય ને વંચ; વડાવતો જ - વહુ વગેરે); તેમ ગુજરાત માટે કેદ નવમી સહીથી અનેક પ્રાકૃત, સંસ્કૃત ને પ્રાચીન ગુજરાતી ઉદ્દેખેણ ઇપાંતરે મગતાં હોવા જતાં કચાંય પણ ગુજરાયત કે ગુજરાઇત નેવું કથું દેખાતું નથી. ^८

શ્રી ભોગીલાલ જે. સાંડેસરા

૧ નેણો મહારાજ યુનિવર્સિટીના નિયામક છે. ગુજરાતના પ્રાચીન સાહિત્યના; તથા સંસ્કૃત પ્રાકૃત વ્યાકરણુના પ્રખર પંડિત છે. તેણો જણાવે છે કે

૭ પ્રખંધ ચિં. પા. ૨૪-૧૨

૮ શ્રી ડુ. ચુ. ભાયાણીના વાગ્યાપાર' પૃ. ૨૬૩ થી ૨૬૭

૯ ઈતિહાસની કેડી-ગુજરાતનાં સ્થળનામો, પૃ. ૧૨૩

તીંથ — ઈત્ય — ઇત — ખંભાઈત (ભૂ. ગુ.)
ખંભાત આ ઠયુતપતિ કેટલાક ચિન્તય ડોટીમાં મુકે છે.
શ્રી કે. કા. શાસ્વી (ડેશવરામ કાશીરામ
શાસ્વી)

૨ જેઓ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત વગેરે ભાષાના
મહાપંડિત ગણ્યાય છે, તેઓ શ્રી 'સ્કંભતીર્થ'
શબ્દ વાપરે છે. ખંભાતના કવિ વિષણુદાસનાં
મહાભારતનાં પરો જેમણે સુંબદી દ્વાર્યાં સાહિત્ય
સલા તરફથી તૈયાર કર્યાં છે તેમાં દરેકમાં 'સ્કંભ-
તીર્થવારી કવિ વિષણુદાસ' લખ્યું છે.

શ્રી સ્તંભરાજના નામ ઉપરથી સ્તમલતીર્થ.

શ્રી અમૃત વસંત પડ્યા.

૨ શા. સ. નાં મહાભારત.

શ્રી અમૃત વસંત પડ્યા એ વલ્લભવિદ્યાનગરમાં
સંશોધક વિભાગમાં કામ કરી રહેલા વિદ્યાન છે,
તેઓ શ્રી જળ્યાંવે છે કે —

સ્તમલતીર્થ — એ નામની ઉત્પત્તિ શોધવા
અથે વિદ્યાનેએ તરેણ તરેણના તર્કી ચલાવી લાટ
અને સ્તંભપૂજની દુનિયામાં હોગટ ફાંઝાં માર્યાં
છે. અરી વાત તો એ જળ્યાં છે કે રાષ્ટ્ર્ફૂટ
ગોવિદના ઈ. સ. ૨૨૭ના કાવિના તાત્ત્વપટામાં જે
ઘણ્યા શક્તિશાળી લાટના સ્તંભ રાજનું નામ આવે
છે તેણે પેતાના નામ ઉપરથી એ સ્તમલતીર્થ
વસાંયું હશે. તીર્થ ઉપરાંત દરિયાકાંડે આવેલ
હોવાથી હેખીતી રીતે એ તળપદાનું મહત્વનું ખંદર
પણ રહ્યું જ હશે.' ૧

૧ 'નવસંસકાર' તા. ૫-૬-પદ્ધતે અંક